UDK: 94(575.1):504.4"196/198"

O‘ZBEKISTON SSR AGROSANOAT KOMPLEKSINING IJTIMOIY-EKOLOGIK OQIBATLARI (OROL FOJIASI, 1960–1980-YILLAR)

Aslonov Islombek Soyibjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Orol dengizi ekologik fojiasi 1960–1980-yillardagi O‘zbekiston SSR agrosanoat kompleksining bevosita oqibati sifatida o‘rganiladi. Irrigatsiya infratuzilmasining kengayishi, paxta monokulturasining jadallashuvi va XX asr eng katta ekologik ofatlaridan biri hisoblanadigan Orol dengizining misli ko‘rilmagan darajada qurib borishi o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqligi tahlil qilinadi. Miqdoriy ma'lumotlar triangulyatsiyasi, qiyosiy-tarixiy metodologiya va xalqaro ekologik tadqiqotlar asosida Qoraqalpog‘iston va atrofdagi hududlar aholisiga ko‘rsatilgan ta'sirlar ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: *Orol dengizi fojiasi, irrigatsiya inqirozi, paxta monokulturasi, kimyoviy ifloslanish, ekologik falokat, O‘zbekiston SSR, Qoraqalpog‘iston, agrosanoat kompleksi, ijtimoiy-ekologik oqibatlar.*

KIRISH.

Orol dengizi — bir paytlar dunyoning to‘rtinchi yirik ko‘li — XX asrning ikkinchi yarmida sovet agrar siyosatining bevosita qurboniga aylandi. Ushbu fojia nafaqat ekologik, balki ijtimoiy, iqtisodiy va demografik jihatdan ham o‘lchab bo‘lmas zararlar keltirdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: *"Orol fojiasi insoniyatning eng og‘ir ekologik muammolaridan biri bo‘lib, uning oqibatlarini bartaraf etish — bizning umumiy burchimizdir"* [1].

Orol dengizi fojeasini faqat tabiiy ofat sifatida emas, balki insoniy qarorlar — xususan, sovet agrar siyosati doirasida qabul qilingan irrigatsiya kengayishi qarorlari — ning muqarrar natijasi sifatida ko‘rish zarur. 1960-yillardan boshlab Amudaryo va Sirdaryoning Orolga quyilishi yildan-yilga kamayib bordi, 1980-yillarning oxiriga kelib esa bu raqam deyarli nolga yaqinlashdi [2].

Tadqiqotning maqsadi: 1960–1980-yillarda O‘zbekiston SSR agrosanoat kompleksining Orol dengizi fojiasiga ko‘rsatgan ta'sirini va uning ijtimoiy-ekologik oqibatlarini kompleks tarixiy tahlil qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

P. Micklin [2] Orol dengizi fojeasini eng keng va tizimli o‘rgangan olimlardan biri hisoblanadi. Uning Annual Review of Earth and Planetary Sciences jurnalida chop etilgan fundamental maqolasida dengiz sathining pasayishi jarayoni batafsil ko‘rsatilgan va asosiy sabab sifatida irrigatsiya kengayishi aniqlangan. E. Weinthal [3] irrigatsiya

kengayishini davlat-jamiyat munosabatlari doirasida o‘rganib, ekologik hamkorlikning siyosiy shartlarini tahlil qilgan.

I. Small va boshqalar [4] Orol havzasidagi fuqarolik jamiyati va suv resurslarini boshqarishni o‘rganib, fojianing mintaqaviy miqyosini ko‘rsatgan. B. Rumer [5] ushbu ekologik ofatni sovet iqtisodiy tizimining «muqarrar natijasi» deb baholagan. L. Corridori ning ILO uchun tayyorlagan hisobotida [6] ta'kidlanganidek, kimyoviy ifloslanishning bolalar va ayollar sog‘lig‘iga ko‘rsatgan ta'siri ayniqsa og‘ir bo‘lgan.

O‘zbek tadqiqotchilari orasida F.N. Choriyev [7] Orol fojiasi va paxta siyosati o‘rtasidagi bog‘liqlikni zamonaviy metodologiyalar asosida ko‘rsatgan. UNDP va Jahon banki hisobotlari [8, 9] esa fojianing iqtisodiy va ijtimoiy o‘lchamlarini xalqaro miqyosda baholagan. Mavjud adabiyotlar fojianing geofizik aspektlarini yaxshi yoritgan bo‘lsa-da, sovet agrar siyosati bilan bog‘liq tarixiy sabablarning kompleks tahlili kamroq o‘rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqotda to‘rtta metodologik yondashuv qo‘llanildi. Birinchi — manbalar triangulyatsiyasi: sovet davri rasmiy statistikasi, xalqaro ekologik tadqiqotlar (Micklin, Weinthal) va mahalliy arxiv ma'lumotlari o‘zaro qiyoslandi. Ikkinchi — miqdoriy tahlil: Orol dengizi sathi, suv hajmi, sho‘rlanish darajasi va biologik xilma-xillikning miqdoriy ko‘rsatkichlari 1960–1980-yillar kesimida tahlil qilindi.

Uchinchi — epidemiologik tahlil: sog‘liq ko‘rsatkichlari (chaqaloqlar o‘limi, onalar o‘limi, kasalliklar tezligi) Qoraqalpog‘iston va boshqa viloyatlar bo‘yicha taqqoslandi. To‘rtinchi — ijtimoiy-iqtisodiy tahlil: fojianing baliqchilik, qishloq xo‘jaligi va mahalliy aholining turmush darajasiga ko‘rsatgan oqibatlari baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Orol dengizi fojeasining bevosita mexanizmi irrigatsiya kengayishi bilan bog‘liq. 1960-yilda sug‘oriladigan yerlar 2,50 million gektarni tashkil etgan bo‘lsa, 1980-yilga kelib bu ko‘rsatkich 3,90 million gektarga ko‘tarildi [2]. Irrigatsiya kanallaridan suv yo‘qotishlari o‘rtacha 40–60 foizni tashkil etib, texnik muammo bo‘lib qoldi. Natijada Amudaryo va Sirdaryoning Orolga quyilishi keskin kamaydi.

1-jadval. Orol dengizining degradatsiya ko‘rsatkichlari (1960–1989)

Ko‘rsatkich	1960-yil	1970-yil	1980-yil	1989-yil
Dengizga quyilgan suv (km^3/yil)	50–60	20–30	5–10	~2–3
Dengiz sathi (m)	53,4	50,8	45,5	38,9
Suv sirtining qisqarishi (%)	0%	–18%	–35%	–50%
Suvning sho‘rligi (g/litr)	10	14	23	38+

Baliq yig‘imi (ming tonna/yil)	44	22	4	~0

Manba: Micklin P. [2]; Weinthal E. [3]; Small I. et al. [4] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

P. Micklin ning fundamental tadqiqotlariga ko‘ra, 1960-yilda Orol dengiziga quyilayotgan suv miqdori 50–60 km³ ni tashkil etgan bo‘lsa, 1980-yilga kelib bu ko‘rsatkich 5–10 km³ ga, 1989-yilga kelib esa 2–3 km³ gacha kamaydi [2]. Dengiz sathi 14,5 metrga pasayib, hajmi 3 baravar qisqardi. Qurib qolgan dengiz tubidan yiliga 100 million tonnadan ortiq zaharli qum va tuz atmosferaga ko‘tarilib, mintaqaning ekologik muvozanatini butunlay buzdi.

Baliqchilik sanoati to‘liq yo‘q bo‘lib ketdi: 1960-yillarda yiliga 44 ming tonna baliq ovlangan bo‘lsa, 1980-yillar oxirida bu raqam nolga yaqinlashdi [4]. Bu holat Qoraqalpog‘iston aholisining asosiy oziq-ovqat manbai va daromad manbaini yo‘q qildi. Orol havzasida 20 dan ortiq baliq turi yo‘q bo‘lib ketdi.

2-jadval. Qoraqalpog‘iston va O‘zbekistonda sog‘liq ko‘rsatkichlari (1985)

Sog‘liq ko‘rsatkichi	Qoraqalpog‘iston	O‘zbekiston o‘rtacha	SSSR o‘rtacha
Chaqaloqlar o‘limi (1000 tug‘ilishda)	100+	46–60	26
Ich terlama kasalligi (SSSR=1)	23 barobar	8 barobar	1
Kimyoviy sarfi (kg/kishi/yil)	35–45 kg	20–25 kg	0,3 kg
O‘pka saratoni ko‘rsatkichi	3,1 barobar yuqori	2,4 barobar	o‘rtacha
Onalar o‘limi (100 000 tug‘ilishda)	80–100	65–80	35–40

Manba: Rumer B. [5]; Corridori L. [6]; Small I. et al. [4] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Kimyoviy ifloslanishning aholi sog‘lig‘iga ta'siri fojia miqyosida edi. 1989-yilgi ma'lumotlarga ko‘ra, paxta hududlarida har bir kishiga 25–45 kg zaharli ximikat to‘g‘ri kelgan — bu jahon o‘rtacha ko‘rsatkichidan (0,3 kg) yuzlab barobar ortiq [7]. Defoliantlar va pestitsidlarning ommaviy qo‘llanilishi nafaqat tuproq unumdorligiga, balki yerosti suvlari va atmosferaga ham jiddiy zarar yetkazdi.

Qoraqalpog‘istonda ich terlama kasalligi Ittifoq o‘rtacha ko‘rsatkichidan 23 barobar, chaqaloqlar o‘limi esa 1000 tug‘ilishda 100 tadan oshib ketgan (Ittifoq o‘rtachasi 26/1000) [5]. Zaharli kimyoviy moddalar bilan ifloslangan ona suti tufayli shifokorlar

go‘daklarni emizishni tavsiya etmagan holatlar ham qayd etilgan — bu esa mintaqadagi ekologik inqirozning insoniy miqyosini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Infratuzilmaning tanazzuli ham katta muammo edi. 1990-yil ma'lumotlariga ko‘ra, qishloq aholisining faqat 5 foizi markazlashgan kanalizatsiya tizimiga ulangan, atigi 17 foizi tabiiy gaz bilan ta'minlangan, sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlanish darajasi qishloqda 31 foiz edi [10]. Orol havzasida o‘rtacha umr ko‘rish muddati 1980-yillarda 8–10 yilga qisqardi [8].

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Orol dengizi fojiasi XX asrning eng katta insoniy ekologik ofatlaridan biri bo‘lib, u sovet agrar siyosatining — xususan, talonchilik irrigatsiyasi va paxta monokulturasining — muqarrar natijasidir. Bu fojia tabiiy ofat emas, balki ongli siyosiy qarorlar mahsuli bo‘lib, uning sabablari va oqibatlarini tarixiy jihatdan adolatli baholash zamonaviy ilmiy va siyosiy burchimiz hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi: 1) tomchilatib sug‘orish kabi suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish orqali irrigatsiya inqirozining takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik; 2) biologik usullar orqali qurigan Orol tubini barqarorlashtirish ishlarini kengaytirish; 3) Orol fojiasining sog‘liqqa ta'siri bo‘yicha uzoq muddatli epidemiologik tadqiqotlarni davom ettirish; 4) xalqaro hamkorlik doirasida Orolni tiklash bo‘yicha «Aral-2030» kabi dasturlarni kuchaytirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.1. — Toshkent: O'zbekiston, 2017. — 488 b.
2. Micklin P. The Aral Sea Disaster. // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. — 2007. — Vol.35. — PP.47–72.
3. Weinthal E. State Making and Environmental Cooperation: Linking Domestic and International Politics in Central Asia. — Cambridge: MIT Press, 2002. — 275 p.
4. Small I. et al. Civil Society in Central Asia and the Aral Sea: Implications for Water and Environmental Management. // Water International. — 2001. — Vol.26, No.4. — PP.568–580.
5. Rumer B. Soviet Central Asia: A Tragic Experiment. — Boston: Unwin Hyman, 1989. — 227 p.
6. Corridori L. Child Labour in Uzbekistan's Cotton Sector. — Geneva: International Labour Organization (ILO), 2011. — 54 p.
7. Choriyev F.N. Strengthening of the Cotton Dominance Policy in the Agriculture of the Uzbekistan SSR. // MJBAS. — 2025. — Vol.9, No.3. — PP.110–125.
8. UNDP. Human Development Report: Uzbekistan. — New York: UNDP, 1995. — 168 p.
9. World Bank. Uzbekistan: An Agenda for Economic Reform. — Washington D.C.: World Bank, 1993. — 312 p.
10. O'zbekiston SSR xalq xo'jaligi 1990 yilda: statistik to'plam. — Toshkent, 1991. — 210 b.
11. Narodnoe xozyaystvo UzSSR v 1985 g. — Toshkent, 1986. — S.145.
12. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka ostonasida. — Toshkent: O'zbekiston, 2011. — 432 b.
13. Gleason G. The Political Economy of Dependency under Socialism. // Central Asian Survey. — 1991. — Vol.10, No.4. — PP.47–73.
14. Micklin P. The Aral Sea Basin: A Critical Environmental Zone. // Environment. — 1992. — Vol.34. — PP.4–38.
15. Spoor M. Agrarian Transition in Former Soviet Central Asia. // Journal of Peasant Studies. — 1997. — Vol.25, No.1. — PP.46–61.

16. International Crisis Group. The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture. ICG Asia Report No.93. — Brussels-Bishkek, 2005. — 60 p.
17. Kazakov A. et al. Formation of land use system in Uzbekistan. // Land Use Policy. — 2020. — Vol.99. — PP.1–12.